

ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਅਵਨੱਧ ਸਾਜ਼

ਪ੍ਰਭਦੀਪ ਸਿੰਘ

ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ :
ਐਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼
ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ

ਸਮੇਂ ਦਾ ਹਾਈ ਬਣਦਿਆਂ ਉਸ ਦੇ ਵਹਾਅ ਵਿਚ ਵਹਿ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿਕਾਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਸੇ ਵੱਲ ਵਧਦਾ ਹੈ। ਜਿੰਦਗੀ ਜਿਊਣ ਦੇ ਅਰਥ ਵੀ ਬਦਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੁੰਦੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਤਨਤਾ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹੇ ਰਹਿਣਾ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕਦਮ ਮਿਲਾਉਣ ਵਿਚ ਝਿਜਕਣਾ ਕੋਈ ਸਮਝਦਾਰੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਕੁਦਰਤੀ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਇੱਕ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਣਾ ਹੈ। ਯੁੱਗ ਬਦਲਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹਰ ਸ਼ੈਲੀ ਬਦਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਜਿਹੇ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਕਿਵੇਂ ਅਛੂਤੀ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਾਜ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਇਸ ਕੁਦਰਤੀ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਅਸਰ ਪੈਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸੋਚ ਵਿਚ ਆਏ ਬਦਲਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਦਲਾਅ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ .

ਸੰਗੀਤਕ ਵਿਸ਼ਵੀ ਕਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਗੂੜ੍ਹਾ ਨਾਤਾ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸੁਰ, ਤਾਲ ਅਤੇ ਲੈਅ ਲੈ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਹਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਰੁਚੀ ਅਤੇ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅੰਗ ਹਨ: ਸੁਰ ਅਤੇ ਤਾਲ। ਤਾਲ ਗਾਇਨ ਅਤੇ ਵਾਦਨ ਨੂੰ ਮਾਪਣ ਦੀ ਇਕ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਾਜ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲੈਅ ਤਾਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਾਡੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਉੱਤੇ ਝਾਤ ਮਾਰ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਆਦਿ-ਕਾਲ ਤੋਂ ਅੱਜ ਤੱਕ ਕਾਇਮ ਹੈ।

ਸੰਗੀਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਸਵਰ, ਲੈਅ, ਤਾਲ, ਰਾਗ ਅਤੇ ਵੱਖ- ਵੱਖ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਮਿਸ਼ਰਨ ਹੈ । ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਾਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਦਾ ਗਾਇਨ ਜਾਂ ਵਾਦਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ ਗੂੜ੍ਹਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਜ਼ ਤੋਂ ਉਸਦੇ ਵਾਦਨ ਨਾਲ ਕਿਸੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ੈਲੀ ਜਾਂ ਰਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਤੁਰੰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਐਸਾ ਪੈਗੰਬਰ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸੰਗੀਤ ਜਾਂ ਸਾਜ਼ ਨੂੰ ਨਾ ਅਪਣਾਇਆ ਹੋਵੇ ਗੁਰੂ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਪਖਾਵਜ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਪ੍ਰੋ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਧਾਰੀਵਾਲ ਦੁਆਰਾ ਇੰਝ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ- 'ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਪੁਰਾਤਨ ਕੀਰਤਨੀਆਂ/ਰਬਾਬੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਪਖਾਵਜ ਦੇ ਸਾਥ ਨਾਲ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।'¹

ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਹੀ ਅੰਗ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਹੀ ਹੈ। ਕੀਰਤਨ ਸ਼ੈਲੀ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ, ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸੰਗਤ ਲਈ ਰਬਾਬ, ਸਰੰਦਾ, ਤਾਉਸ, ਦਿਲਰੁਬਾ, ਮਿਰਦੰਗ, ਪਖਾਵਜ, ਜੋੜੀ (ਤਬਲਾ), ਮੰਜੀਰਾ, ਢੋਲਕ ਅਤੇ ਤੰਬੂਰਾ ਆਦਿ ਸਾਜ਼ ਵਜਾਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ-ਗਾਇਨ ਮੁੱਖ ਅਤੇ ਵਾਦਨ ਨੂੰ ਗਾਇਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਰਬਾਬ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਜਾਂ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਤਾਂ ਕਿੱਤੇਦਾਰ ਰਬਾਬੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਗੁਰੂ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਕੀਰਤਨਕਾਰ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਾਚਾਰੀਆ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਤੇਰੀ।'²

ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਥਮ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਜ਼ ਰਬਾਬ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸਾਰੰਦੇ ਦਾ ਆਵਿਸ਼ਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਸਾਰੰਦਾ ਵਾਦਨ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਸਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕੀਰਤਨਕਾਰਾਂ ਨੇ ਤਾਉਸ ਅਤੇ ਦਿਲਰੁਬਾ ਨੂੰ ਵੀ ਅਪਣਾਇਆ। ਤਾਲ ਦੀ ਸੰਗਤੀ ਲਈ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਵਿਚ ਮਿਰਦੰਗ, ਪਖਾਵਜ, ਜੋੜੀ (ਤਬਲਾ) ਆਦਿ ਸਾਜ਼ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ ਹਨ।

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਰਚਿਤ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ 'ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਲੈਅ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰਨ ਲਈ ਤਾਲੀ ਦੀ ਧੁਨ ਤਾਲ ਹੈ।'³ ਤਾਲ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਹੀ ਤਬਲਾ-ਪਖਾਵਜ ਦੀ ਵਾਦਨ ਸ਼ੈਲੀ ਜਤਿ, ਗਤਿ ਤੇ ਸਾਥ ਬਾਰੇ ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। 'ਜਤਿ, ਗਤਿ, ਸਾਥ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਜੋੜੀ ਦੇ ਕਰਤਬ ਹਨ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਸੱਜਾ ਹੱਥ ਗਤਿ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰੇ ਅਤੇ ਖੱਬਾ ਹੱਥ ਸਾਥ ਵਜਾਏ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਜਤਿ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਦੋਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲੀਆਂ ਹਰਫ਼ ਕੱਢਣ ਅਤੇ ਆਵਾਜ਼ ਵੀ ਨਰਮ ਨਰਮ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਗਤਿ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਵਾਜ਼ ਵੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ (ਕੜਕੁੱਟ) ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਸੰਗਿਆ ਸਾਥ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।'⁴

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀਣਾ, ਵਾਜਾ, ਰਬਾਬ, ਬੀਨ ਕਿੰਗਰੀ, ਮੂਰਲੀ, ਪਖਾਵਜ, ਮਿਰਦੰਗ, ਢੋਲਕ, ਘੁੰਗਰੂ ਆਦਿ ਮ੍ਰਿਗ ਦਾ ਵਰਣਨ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਰਬਾਬ, ਸਰੰਦਾ, ਸਾਰੰਗੀ, ਤਾਉਸ, ਇਸਰਾਜ, ਦਿਲਰੁਬਾ ਅਤੇ ਮਿਰਦੰਗ ਜਾਂ ਪਖਾਵਜ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਧਰੁਪਦ ਗਾਇਨ ਨਾਲ ਪਖਾਵਜ ਦਾ ਵਾਦਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਖਾਵਜ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਧਰੁਪਦ ਗਾਇਕੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਪਖਾਵਜ ਦੇ ਵਾਦਕ ਵੀ ਇਸ ਕਲਾ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ। ਅੱਜ ਮਿਰਦੰਗ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਹੈ। ਪਖਾਵਜ, ਮੂਰਜ, ਮਿਰਦੰਗ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਨਾਮ ਇਕ ਹੀ ਸਾਜ਼ ਦੇ ਦੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਖਾਵਜ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਤਿੰਨੋਂ ਅੰਗ ਗਾਇਨ, ਵਾਦਨ ਅਤੇ ਨ੍ਰਿਤ ਦੀ ਸੰਗਤੀ ਲਈ ਅਤਿਅੰਤ ਉਪਯੁਕਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਿਰਦੰਗ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਸਬੰਧੀ ਕਈ ਦੰਤ ਕਥਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ। ਕੁਝ ਕਥਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਭਾਰਤੀ

ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਆਦਿ ਤਾਲ ਸਾਜ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਹੋਈ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥਕਾਰ ਸੁਧਾ ਕਲਸ਼ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਸ਼ੰਕਰ ਨੂੰ ਮਿਰਦੰਗ ਦਾ ਅਵਿਸ਼ਕਾਰਕ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਮਿਰਦੰਗ/ਪਖਾਵਜ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਡਾ. ਲਕਸ਼ਮੀ ਨਾਰਾਇਣ ਗਰਗ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, 'ਨਟਰਾਜ ਸ਼ੰਕਰ ਦਾ ਡਮਰੂ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ, ਘਣ ਸਾਜ਼ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ 'ਮਿਰਦੰਗ' ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ। ਮਿਰਦੰਗ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਰਿਗਵੇਦ (5/33/6) ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਵੀਣਾ, ਮਿਰਦੰਗ, ਬੰਸਰੀ ਅਤੇ ਡਮਰੂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੀ ਆਇਆ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਮਿਰਦੰਗ ਨੂੰ 'ਮ੍ਰਿਗ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।'⁵

ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹਰ ਸ਼ੈਲੀ ਬਦਲਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਹੀ ਆਧਾਰ ਤੇ ਖਿਆਲ ਗਾਇਕੀ ਦਾ ਆਗਮਨ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਪਖਾਵਜ ਦੀ ਲੋੜ ਘਟ ਗਈ ਅਤੇ ਤਬਲੇ ਦੀ ਮੰਗ ਵਧ ਗਈ। ਤਬਲਾ ਹਰ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਚਾਰ ਚੰਨ ਲਾਉਣ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਖਾਵਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੂਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਨਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਪਿੱਛੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। 'ਪਖਾਵਜ ਦਾ ਵਿਕਾਸ 16ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ ਧਰੁਪਦ, ਧਮਾਰ ਗਾਇਕੀ ਨਾਲ ਜੋਰਾਂ ਤੇ ਰਿਹਾ। ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ ਤਬਲੇ ਨੇ ਲੈ ਲਈ, ਜਿਸ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਅੱਜ ਸਾਥੋਂ ਗੁੱਝੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।'⁶ ਅੱਜ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਜੇ ਮਾਣ ਤਬਲਾ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਪਖਾਵਜ ਵਾਦਨ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੇਵਾਂ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੀ ਜੁੜਵੀਂ ਸ਼ੈਲੀ ਤਬਲਾ ਨੂੰ ਜੇ ਮਾਣ ਮਿਲਿਆ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਰ ਸ਼ੈਲੀ ਨਾਲ ਤਬਲੇ ਦਾ ਸੰਗਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਪਖਾਵਜ ਤੋਂ ਤਬਲੇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਤਬਲਾ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਪਖਾਵਜ ਦੀ ਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਪਰ ਬੋਲਾਂ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਸੰਵਾਰਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਿੰਗਾਰਿਆ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਅਜੇਕੇ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਭਾਵ-ਰਸ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਹੈ। ਬੋਲਾਂ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਕਰਕੇ ਅਜੇਕੇ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਜਿਸ ਪੱਧਰ ਤੇ ਤਬਲਾ ਵਾਦਨ ਸ਼ੈਲੀ ਲੈ ਗਈ ਹੈ, ਪਖਾਵਜ ਉਸ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਦੂਰ ਹੈ।

ਪਖਾਵਜ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਬੋਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਤਬਲੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਬੋਲਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੈ। ਦੇਵਾਂ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੀ ਤਾਲ ਵੰਡ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸਮਾਨ ਮਾਤਰਾ ਦੀ ਤਾਲ ਨਾਲ ਹੈ ਉਹ ਦੇਵਾਂ ਦੀ ਇਕ ਹੈ। ਪਰ ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਦਾ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਅਜੇਕੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਪਖਾਵਜ ਦੀਆਂ ਤਾਲਾਂ ਤਬਲੇ ਤੇ ਹੀ ਵਜਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸਤਾਦਾਂ ਨੇ ਤਾਲਾਂ ਦੀ ਨੀਂਹ ਪਖਾਵਜ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਅਤੇ ਆਮ ਬੋਲ ਚਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਜੋੜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਤਬਲੇ ਦੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ ਸਿਖਰ ਤੇ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਵੀ 'ਤਬਲੇ' ਦੀ ਸੰਗਤ ਲਾਜ਼ਮੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਦੋ ਭਾਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ- ਡੁੱਗੀ (ਧਮਾਂ) ਅਤੇ ਪੁੜਾ (ਬਾਇਆਂ) ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਤਬਲੇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਸੁਧਾਰ ਖਾਂ ਢਾਡੀ ਇਸਦੇ ਰਚਨਾਕਾਰ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਢਾਡੀ ਪਰੰਪਰਾ

ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਪਖਾਵਜਾਂ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਹਰੇਕ ਗਾਇਨ- ਵਾਦਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਤਬਲੇ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵੀ ਅਰੰਭ ਹੋ ਗਈ।

ਆਦਿ ਕਾਲ ਵਿਚ ਭੂਮੀ ਦੁੰਦੁਭੀ ਤੋਂ ਮਿਰਦੰਗ ਜਾਂ ਪਖਾਵਜ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਅਰੰਭ ਹੋ ਕੇ ਨਗਾਰਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ ਜਿਸਤੋਂ ਢੋਲ, ਪਖਾਵਜ ਅਤੇ ਢੋਲਕ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਪਖਾਵਜ (ਮਿਰਦੰਗ) ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਪਖਾਵਜ ਦੀ ਸੰਗਤ 17-18 ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਧਰੁਪਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਗਾਇਕੀ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਸੀ। 18-19 ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਖਿਆਲ ਗਾਇਕੀ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਤਬਲੇ ਦੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪਖਾਵਜ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਘੱਟ ਹੋ ਗਈ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਨ ਦੇ ਨਾਲ ਤਬਲੇ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼, ਪਖਾਵਜ ਨਾਲੋਂ ਕੁੱਝ ਮੱਧਮ ਪ੍ਰੰਤੂ ਮਧੁਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਰਬਾਬ ਨਾਲ ਤਾਲ ਸਾਜ਼ ਮਿਰਦੰਗ ਦਾ ਵਾਦਨ ਹੋਣ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ 'ਜਦੋਂ ਆਪ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਆ ਕੇ ਟਿਕੇ ਤਾਂ ਸਵੇਰੇ-ਸ਼ਾਮ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਰਬਾਬ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਰਦੰਗ ਵੀ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਇਹੋ ਨਿਯਮ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ।'⁷

ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਰਦੰਗ (ਪਖਾਵਜ) ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਬਾਰੇ ਵਿਵਰਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। 16ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉੱਤਰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਪੱਧਤੀ ਵਿਚ ਖ਼ਾਸ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ- 'ਮਿਰਦੰਗ ਤੋਂ ਤਬਲਾ (ਜੋੜੀ), ਵੀਣਾ ਤੋਂ ਸਿਤਾਰ, ਰਬਾਬ ਤੋਂ ਸਰੋਦ ਅਤੇ ਸਾਰੰਗੀ ਤੋਂ ਸਰੰਦਾ, ਦਿਲਰੁਬਾ (ਤਾਊਸ) ਇਤਿਆਦਿ ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ ਬਣਾਏ ਗਏ। ਇਸ ਦਾ ਅਸਰ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਗਾਇਕੀ ਤੇ ਵੀ ਪਿਆ ਭਾਵ ਗੁਰੂਪਰ (ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ) ਜਿੱਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਰਬਾਬ ਤੇ ਸਰੰਦੇ ਨਾਲ ਕੀਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਉੱਥੇ ਸਿਤਾਰ ਅਤੇ ਤਾਊਸ (ਦਿਲਰੁਬਾ) ਵੀ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਮਿਰਦੰਗ ਦੀ ਥਾਂ ਜੋੜੀ (ਤਬਲਾ) ਦੀ ਥਾਪ ਲੱਗਣੀ ਅਰੰਭ ਹੋ ਗਈ।'⁸

ਤਬਲੇ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਬਾਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਲੇਖਕ ਕੈਪਟਨ ਵਿਲਰਡ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਭਾਰਤੀਯ ਸੰਗੀਤ ਵਾਦਯ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਤਬਲਾ' ਮਿਰਦੰਗ ਅਤੇ ਢੋਲਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ।⁹

ਤਬਲੇ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਵਰਤੋਂ ਨੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪਖਾਵਜ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਜ਼ਾਂ ਤੇ ਅਸਰ ਪਾਇਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਹ ਸਾਜ਼ ਅਲੋਪ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਠੁਮਰੀ, ਗਜ਼ਲ, ਖਿਆਲ, ਤਰਾਨਾ, ਸਿਤਾਰ ਵਿਚ ਮਸੀਤਖਾਨੀ, ਰਜ਼ਾਖਾਨੀ ਗਤਾਂ, ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਬਦਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਈਆਂ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ੈਲੀਆਂ

ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਤਬਲੇ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਪਖਾਵਜ, ਮਿਰਦੰਗ ਆਦਿ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਘਟ ਹੋ ਗਿਆ।¹⁰

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਚਲਾਈ ਗਈ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਵਜੋਂ ਪਖਾਵਜ ਦਾ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਪਖਾਵਜ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਅਹਿਮ ਬੋਲਬਾਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ-

ਘਰਿ ਘਰਿ ਬਾਬਾ ਗਾਵੀਐ ਵਜਣ ਤਾਲ ਮਿਰਦੰਗ ਰਬਾਬਾ। (ਵਾਰ 24, ਪੌੜੀ 4)

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਰਬਾਬ ਅਤੇ ਪਖਾਵਜ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ

ਤੇਰਾ ਜਨ ਨਿਰਤਿ ਕਰੇ ਗੁਨ ਗਾਵੈ

ਰਬਾਬ ਪਖਾਵਜ ਤਾਲ ਘੁੰਗਰੂ ਅਨਹਦ ਸਬਦੁ ਵਜਾਵੈ।

(ਆਸਾ ਰਾਗੁ ਮ: 5 ਪੰਨਾ 381)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਗੀਤਕ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਰਬਾਬ ਅਤੇ ਪਖਾਵਜ/ਮਿਰਦੰਗ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਘਰਾਂ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਰਬਾਬ ਨਾਲ ਪਖਾਵਜ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਸਬੰਧ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਰਬਾਬ ਅਤੇ ਪਖਾਵਜ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:-

ਗੁਰਬਾਣੀ ਲਿਖਿ ਪੋਥੀਆਂ ਤਾਲ ਮਿਰਦੰਗ ਰਬਾਬ ਵਜਾਵੈ। (ਵਾਰ 6 ਪੌੜੀ 12)

ਕਰ ਕਰਿ ਤਾਲ ਪਖਾਵਜ ਨੈਨਹੁ ਮਾਥੈ ਵਜਹਿ ਰਬਾਬਾ।

(ਰਾਮਕਲੀ ਮਹਲਾ 5 ਪੰਨਾ 884)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਪਖਾਵਜ ਤੇ ਰਬਾਬ ਦਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨਾਲ ਗੂੜ੍ਹਾ ਸਬੰਧ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਉਚਾਰੀ ਹੋਈ ਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਰਬਾਬ ਅਤੇ ਪਖਾਵਜ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਿਲਦਾ

ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਖਾਵਜ ਇਕ ਪੁਰਾਤਨ ਸਾਜ਼ ਹੈ। ਕੀਰਤਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸੀ।¹¹ ਰਬਾਬ ਪਖਾਵਜ ਤਾਲ ਘੁੰਗਰੂ ਅਨਹਦ ਸਬਦੁ ਵਜਾਵੈ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਦਲਾਅ ਦੀ ਦੌੜ ਨਾਲ ਭੱਜਦਿਆਂ ਭੱਜਦਿਆਂ ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਪੁਰਾਤਨ ਸਾਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪਾਸਾ ਵੱਟਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਪਖਾਵਜ ਦੀ ਥਾਂ ਤਬਲਾ ਸਾਜ਼ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਹੈ। ਦਿਲਰੁਬਾ, ਸਾਰੰਦਾ, ਤਾਊਸ ਦੀ ਥਾਂ ਅੱਜ ਹਰਮੋਨੀਅਮ ਵਧੇਰੇ ਸੁਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਕੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀਆਂ ਟਕਸਾਲਾਂ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਆਦਿ ਸਭ ਨੂੰ

ਧਰੁਪਦ, ਧਮਾਰ ਅਤੇ ਪਖਾਵਜ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਯੋਗ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਸਾਜ ਪਖਾਵਜ ਨੂੰ ਅਤੇ ਧਰੁਪਦ ਅੰਗ ਦੀ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨ ਰਵਾਇਤ ਧਰੁਪਦ ਅੰਗ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਖਾਵਜ ਦੇ ਸਾਥ ਨਾਲ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪਹਿਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਸਾਡੀ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਰਵਾਇਤੀ ਕੀਰਤਨ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲ ਸਕੇ |

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ:

1. ਗੁਰੂਘਰ ਦਾ ਸਾਜ ਪਖਾਵਜ' ਪ੍ਰੋ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਧਾਰੀਵਾਲ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਫਰਵਰੀ 2020
2. ਵਿਸਮਾਦ ਨਾਦ'- ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੁਰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਜਵੱਦੀ ਕਲਾਂ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪੰਨਾ- 23
3. ਵਿਸਮਾਦ ਨਾਦ'- ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੁਰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਜਵੱਦੀ ਕਲਾਂ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪੰਨਾ 50
4. ਵਿਸਮਾਦ ਨਾਦ'- ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੁਰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਜਵੱਦੀ ਕਲਾਂ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪੰਨਾ -51
5. ਸੰਗੀਤ ਵਿਸ਼ਾਰਦ (ਹਿੰਦੀ)', ਹਾਥਰਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ (ਯੂ.ਪੀ.)-1970 ਪੰਨਾ- 37
6. ਤਬਲਾ ਵਾਦਨ- ਭਾਗ ਤੀਜਾ', ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨਾ- 11
7. ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਸਾਗਰ-ਭਾਗ ਤੀਜਾ, ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ -21
8. ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਸਾਗਰ-ਭਾਗ ਤੀਜਾ, ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ- 21
9. ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਾਦਯ, ਗਿਆਨ ਪੀਠ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ 1973, ਪੰਨਾ -77
10. ਤਬਲਾ ਵਾਦਨ- ਭਾਗ ਤੀਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨਾ- 5
11. ਤਬਲਾ ਵਾਦਨ- ਭਾਗ ਤੀਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨਾ- 9